

LUND UNIVERSITY

Kyrkorna som arkeologiskt källmaterial

Wienberg, Jes

Published in:

Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial

1995

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wienberg, J. (1995). Kyrkorna som arkeologiskt källmaterial. I M. Kempff (Red.), *Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial* (s. 15-22). Kungliga Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

KYRKORNA SOM ARKEOLOGISKT KÄLLMATERIAL.

Av Jes Wienberg, medeltidsarkeologiska institutionen, Lunds Universitet

Kyrkorna och arkeologin

Kyrkoarkeologi är mera än en förening av kyrkor och arkeologi, mera än bara kyrko-byggnader och utgrävningar. Kyrkoarkeologin är, eller bör vara, det arkeologiska studiet av kyrkan som institution, där arkeologin återfår sin ursprungliga betydelse, vilken är läran om det förgångna. Kyrkoarkeologin är alltså i sig själv tvärvetenskaplig. I fokus står kyrkan och kyrkolivet med sina materiella och immateriella spår, sin arkitektur, bilder, inventarier, grävar och inte minst människor.

Kyrkoarkeologin är gammal men samtidigt ny. Likt envar disciplin med självrespekt åberopar den både sin ansenliga ålder och sin vitalitet. Kyrkoarkeologin refererar till uppkomsten av en kyrklig konstarkeologi redan på 1800-talet med nordiska pionjärer som Niels Laurits Høyen, Carl Georg Brunius och Lorentz Dietrichson. Och samtidigt till sin etablering som en deldisciplin eller specialitet på 1980-talet med de nordiska symposierna och Warwick Rodwells handbok "Church Archaeology" (Andersson & Forsström 1983; Knapas 1983; Lidén 1983; Sundnér 1987; Liebgott 1989 s 117ff; Rodwell 1989).

Även om kyrkoarkeologin är såväl gammal som ny, så är den i klart behov av förnyelse och utveckling. Det räcker inte med att hävisa till gamla resultat och pågående undersökningar som följer stigar som sedan länge är upptrampade. Kyrkoarkeologin är i akut behov av nya frågor, nya perspektiv och nya översikter över källmaterialet.

Frågor och svar

Den danska diktaren Piet Hein skrev för snart tio år sedan en liten, men inspirerande text till "Forskning och Framsteg" - en text som jag ofta har läst om. Artikeln har den underfundiga titeln: "Att formulera ett problem är att lösa det" (Hein 1985).

Piet Hein hävdar, att kreativiteten, såväl inom konst som vetenskap, är av samma karaktär. Om vi bara lyckas formulera problemet, ligger lösningen i själva problemställningen. Av detta kan vi lära det enkla och visa, att om forskningen, exempelvis kyrkoarkeologin, vill uppnå nya svar, dvs. nya resultat, är det nödvändigt att tänka ut nya frågor.

Kyrkorna aktiveras som källor först när vi formulerar frågorna. Utan frågor, inga svar. Och utan nya frågor, sannolikt inga nya svar heller. I alla fall inga överraskningar.

Frågor har vi många av, men förbluffande ofta desamma om och om igen: Fanns det en äldre träkyrka före den nuvarande kyrkan? Hur gick sockenbildningen till? Hur var förhållandet mellan kyrkan och bebyggelsen? Vem lät bygga kyrkan? När byggdes den? Varför fick kyrkan ett romanskt torn? Och hur speglar kyrkobyggandet den sociala och ekonomiska utvecklingen i socknen, staden eller bygden?

Här är vi utan tvekan i behov av nya frågor! Annars kommer kyrkoarkeologin snart att stagnera i självklarheter och upprepningar. Men nu är det ju inte så lätt att formulera nya, konstruktiva frågor. Vi kan emellertid börja med den inte helt omöjliga uppgiften att omformulera gamla frågor.

Historikern Axel Bolvig har nyligen gjort en kreativ omformulering av en välkänd problemställning. I mer än 100 år har historiker, konsthistoriker och arkeologer frågat: "Vem blev kyrkorna byggda av". Istället frågar Bolvig "Vem blev kyrkorna byggda för". En preposition byts ut. Ett "av" blir ett "för". Frågan är inte längre vilka män och kvinnor som lät bygga, utan istället vilka män och kvinnor som faktiskt färdades i kyrkorummet.

Därefter argumenterar Bolvig för, att de små romanska kyrkorummen har varit förbehållna en minoritet. I Butterups kyrka på Själland skulle sålunda bara 1/10 av socknens befolkning ha fått sittplats på långhusets 30 m väggfasta bänkar (fig 1), c:a 50 personer av socknens kanske 500 personer. De romanska kyrkorna har alltså varit förbehållna ett fåtal, nämligen kyrkobyggarna eller kyrkoägarna och deras familjer. Först i och med gotiseringen öppnas de aristokratiska gårdskyrkorna för folkets flertal.

Kyrkorna demokratiseras (Bolvig 1992 s 76ff; 1994 s 60ff).

Bolvigs argumentation kan tyckas problematisk. Vi vet inte med säkerhet något om dåtidens folkmängd, om kyrkorummets bruk, om bänkarnas funktion, eller om hur sockenborna bevistade mässan. Alla var inte nödvändigtvis där samtidigt. Den nya frågan förblir dock relevant inte bara i Danmark, utan också i de övriga nordiska länder som har små romanska kyrkor.

Oavsett trovärdigheten i Bolvigs tes ger den enkla omformuleringen plats för nya frågor och perspektiv. Och det, väl att märka, utan att det har varit nödvändigt att kontakta forskningslaboratorierna.

Hur utnyttjades det romanska kyrkorummet? Var den romanska stenkyrkan förbehållen en minoritet? Vem besökte mässan, när, hur ofta och på vilket sätt? Var majoriteten hänvisad till några få årliga kyrkliga handlingar, till ceremonier på kyrkogården, kanske till talrika nu försvunna träkyrkor? Eller förblev majoriteten döpt, men i övrigt inte i egentlig mening kristen? Vilka begravdes på kyrkogården? Vad betyder gotiseringen? Frågorna och perspektiven är många!

Perspektiv

Kyrkoarkeologin kan också utvecklas genom att vi kritiskt granskar och eventuellt förnyar våra kategorier för tid, rum och tolkningar. För det är genom språket vi formar både våra frågor och våra svar. Kyrkoarkeologin behöver ett studium av etablerade begrepp, en "språkets arkeologi".

Stilbeteckningarna romansk och gotisk var sålunda okända för medeltidens människor. Och det är inte självklart, att begrepp utvecklade för arkitekturformer i Centraleuropa också är användbara i Norden. Men samtidigt kan metaforer som romansk och gotisk vara att föredra framför en uppdelning i neutrala tidsperioder som exempelvis århundraden. Metaforenas flertydighet kan nämligen vara en fördel, när det gäller att diskutera arkitekturens innebörd, vilken är betydligt svårare att fastställa än dess form (Wienberg 1993 s 32ff).

Vi kan också söka efter alternativ till formen som kriterium för typologisering och periodisering, t.ex. byggnadstekniken eller kyrkans användning. Och självklart behöver vi studera kyrkan både på längden och tvären, i ett tidsperspektiv oavsett stilarter samt brett, oberoende av etablerade ämnesgränser. Kyrkorna kan sålunda följas i den franska mentalitetshistorikern Jacques Le Goffs "långa medeltid", från 900-talet till 1800-talet (Wienberg 1990).

Kyrkorna har länge studerats som monument i en internationell stiltopografi, där de sågs som isolerade i förhållande till sitt omland. Sedan 1970-talet har kyrkorna med sina socknar dock i stigande grad uppfattats som delar av kulturlandskapet, som arkitektoniska punkter i ett socialt och ekonomiskt landskap. Perspektivet har förändrats eller reducerats från det internationella till det regionala och lokala.

"Kulturlandskapet under 6000 år", eller Ystadsprojektet som det populärt kallas, har visat, hur kyrkorna i två skånska härader kan utnyttjas som materiella källor tillsammans med andra källor i ett långtidsperspektiv, i synkrona snitt och i detaljer. Ett bra exempel här är Bjäresjö (fig 2), där det har varit möjligt att följa kyrkans och den närliggande huvudgårdens parallella utveckling genom nio sekler (Artiklar av Anglert, Sundnér och Wienberg i Andersson & Anglert 1989; Sundnér 1991; Callmer 1992; Wienberg 1993 s 50ff).

Men studiet av kyrkan, gården och byn, av kyrkan i kulturlandskapet, eller av kyrkan i bebyggelsen, blir lätt lite sterilt. Kyrkorna reduceras till prickar på en karta, till kvantiteter i ett stapeldiagram. Jag saknar kyrkans och kulturlandskapets människor, deras tro och tankar, ett flerdimensionellt befolkat landskap. Efter att ha betonat stilen, funktionen, den sociala strukturen, ekonomin och bebyggelsen bör det vara dags för en "kognitiv kyrkoarkeologi" och ett "genusperspektiv", alltså studier som tar med människors tankar och sociala kön. Ja, för inget borde väl intressera människan mera än människan. Där det personliga sipprar fram ur mullen, känner vi oss hemma....

Kyrkan utgör i sig själv ett kulturlandskap. Hur uppfattade medeltidens människor

detta landskap, alltså kyrkogården, kyrkobyggnaden, inventarierna och kalkmålningarna? Vilket var förhållandet mellan den officiella liturgin och de folkliga föreställningarna, mellan det sakrala och det profana i kyrkorummet?

Och vad kan kyrkorna berätta om förhållandet mellan medeltidens män och kvinnor? Mellan medeltidens stånd? Än så länge är de inspirerande exemplen få, men det finns idéer att hämta från England, t.ex. har medeltidsarkeologen Roberta Gilchrist studerat nunne-kloster utifrån ett genusperspektiv (Gilchrist 1993; 1994).

Annars har vi ett klassiskt exempel i den medeltida ödekyrkan Västerhus i Jämtland (fig 3), där det har påvisats, att kvinnorna begravdes i norr, männen i söder (Gejvall 1960 s43f, 114ff, plate 6; Vretemark 1992). Här finns emellertid många fler olösta frågor: om betydelsen av kyrkans portaler, om förhållandet mellan kyrkans planlösning och ståndsindelningen, om uppdelningen efter ålder, kön och social status inom kyrkans bänkrader - och så den samtidiga uppdelningen av både människor och egendom i socknen.

Med en trendmedveten hänvisning till den franska filosofen Michel Foucault kan kyrkan uppfattas som en institution eller herdemakt, som använder ritualer och arkitektur för att dela upp och därmed disciplinera människor.

Källäget

Nu är det inte tillräckligt med nya frågor och perspektiv för att utveckla kyrkoarkeologin. Vi behöver också bra källor för att kunna nå fram till användbara resultat. Och då räcker det inte att de flesta kyrkorna är bevarade, att de är mer eller mindre tillgängliga ute i landskapet, bara vi har funnit och lånat kyrknyckeln. Vi behöver även användbara arkiv och publicerade översikter.

Personligen har jag erfarenheter från danska, norska och svenska arkiv och publikationer. Jag har genomgått arkivmaterial och litteratur omfattande nästan 2700 sockenkyrkor i medeltidens Danmark. Jag har alltså besökt centrala och lokala arkiv, läst och bläddrat igenom allt, från doktorsavhandlingar till små kyrkoberäkningar. Och erfarenheterna är ytterst skiftande.

Arkiv är användbara, bara de går att hitta och att det sedan snabbt går att få se arkivalierna. Emellanåt drunknar de relevanta beskrivningarna och uppmätningarna i för forskaren intetsägande byråkratisk korrespondens. Värdefull tid kan då gå åt till att skilja agnarna från vetet, stuprännorna från valven. Några arkiv är välordnade, men det är nödvändigt att snällt beställa material om bara en eller ett fåtal kyrkor åt gången. En genomgång, där syftet inte är att belysa en enskild kyrka utan att istället skaffa en överblick, blir då ohyggligt långdragen, kanske omöjlig.

Sedan har vi lyckligtvis de nordiska kyrkoverken, där "Sveriges Kyrkor" (fig 4) är äldst, utgivet sen 1912 med c:a 220 volymer (Sveriges Kyrkor). Här får vi fullständiga och pålitliga beskrivningar, men ännu är inga av kyrkverken slutförda. Det kan därför vara ytterst tidskrävande att få en överblick ens över enkla element i kyrkorna, t.ex. stenmaterial, absider, valv, portaler, dopfontar.

Här måste jag tyvärr uttrycka min oro för Sveriges Kyrkor. Från att ha publicerat talrika kyrkor i rask takt har ambitionsnivån med åren höjts väsentligt. Vi har fått tunga monografier, detaljerade beskrivningar av enskilda kyrkor och därmed en utgivningstakt, som till synes har gjort att den systematiska geografiska genomgången har upphört. Istället får vi nu forskningsprojekt och översikter enligt andra principer: Medeltida träkyrkor, kyrkor i Östgöta-Dal, takkonstruktioner i Jämtlands medeltidskyrkor, nordiska träkyrkor från 16-1700-talen samt kyrkor från perioden 1760-1860 med de så kallade "Tegnér-ladorna" (Sjöström & Ullén 1993). Alltihop är utmärkt, men får vi någonsin en översikt över Sveriges kyrkor?

Nyligen fick vi en god översikt över kyrkorna i "Sveriges Nationalatlas" i form av en kort text med foton, små ritningar och färgglada prickkartor (Bonnier & Rittsel-Ullén 1994). Men fortfarande behöver vi en egen kyrkoatlas, där kyrkorna kort beskrivs och värderas landskapsvis. Vi behöver fler översikter i likhet med Ivar Schnells "Kyrkorna i Södermanland" och Boel Almqvists "Jämtlands medeltida kyrkor" (Schnell 1965; Almqvist 1984).

Medan vi väntar: ifall det har blivit så dyrt att trycka kyrkmonografier, kan vi inte istället göra informationen lättillgänglig på data? Tänk om kyrkoforskningen och kulturmiljövården, antikvarier, forskare, doktorander och studenter kunde få möjlighet att utnyttja en översikt över alla Sveriges kyrkor på CD med både text och bilder, med möjlighet att söka på ämnen, kyrkor och personer. Tänk att slippa dyra och besvärliga resor till centrala och regionala arkiv, att slippa vänta 200 år på bokutgivningen. Vilken kreativ explosion, som skulle kunna bli resultatet!

Avslutningsvis till eftertanke en gruk av Piet Hein kallad "Detaljer og nuancer":

Der må kun stikke få
af de små fakta frem,
hvis de store skal ha
deres chancer.
Detaljer er til
for at dyrkes af dem,
som dog ikke fatter
nuancer.
(Hein 1985)

Referenser

- Almqvist, Boel 1984: Jämtlands medeltida kyrkor. Fornvårdaren 19. Östersund.
- Andersson, Hans & Anglert, Mats (red) 1989: By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdet medeltid. Lund
Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Andersson, Karin & Forsström, Margit 1983: Svensk kyrkoarkeologi. Hikuin 9. Højbjerg.
- Bolvig, Axel 1992: Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid. København.
- Bolvig, Axel 1994: Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder. København.
- Bonnier, Ann Catherine & Rittsel-Ullén, Marian 1994: Våra kyrkor. Kulturminne och kulturmiljövård. (Red) Klas-Göran Selinge. Sveriges Nationalatlas 11. Höganäs.
- Callmer, Johan 1992: A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. The Archaeology of the Cultural landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region. (Eds) Lars Larsson & Johan Callmer & Berta Stjernquist. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, N° 19. Stockholm.
- Dagens Nyheter, Söndagen 19 januari 1986. Stockholm. (Intervju av Ingemar Unge med Erland Lagerlöf)
- Gejvall, Nils-Gustaf 1960: Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains. KVHAA. Stockholm.
- Gilchrist, Roberta 1993: Gender and Material Culture. The archaeology of religious women. London/New York.
- Gilchrist, Roberta 1994: Gender as an analytical category: The archaeology of medieval nunneries. META 1994 nr 1. Lund.
- Hansen, Birgit Als & Sørensen, Morten Aaman 1979: Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen. Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg. København.
- Hein, Piet 1985: Att formulera ett problem är att lösa det. Forskning och Framsteg 1985 nr 6. Stockholm.
- Knapas, Marja Terttu 1983: Kyrkoarkeologi i Finland; En forskningshistorisk översikt. Hikuin 9. Højbjerg.
- Lidén, Hans-Emil 1983: Norsk middelaldersk steinarkitektur; En generasjons bygningsarkeologiske arbeide i perioden 1950-80; Problemer og resultater.

- Hikuin 9. Højbjerg.
- Liebrott, Niels-Knud 1989: Dansk Middelalderarkæologi. København.
- Rodwell, Warwick 1989: Church Archaeology: English heritage. London. (1 utg. 1981)
- Schnell, Ivar 1965: Kyrkorna i Södermanland. Nyköping.
- Sjöström, Ingrid & Ullén, Marian 1993: Pågående projekt vid Sveriges Kyrkor.
Kulturmiljövård 1993 nr 1. Stockholm.
- Sundén, Barbro 1987: Church Archaeology.
Swedish Archaeology 1981-1985. (Utg) Svenska Arkeologiska Samfundet.
Stockholm.
- Sundén, Barbro 1991: The churches in the Ystad area.
The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden - the Ystad Project.
(Ed) Björn E Berglund. Ecological Bulletins 41. Copenhagen.
- Sveriges Kyrkor. Konsthistorisk Inventarium 1ff. (Utg av) Riksantikvarieämbetet och
statens historiska museer. Stockholm 1912ff.
- Vretemark, Maria 1992: Den könssegregerade kyrkogården - ett utslag av Mariakult?
META 1992 nr 1-2. Lund.
- Wienberg, Jes 1990: Kirken, kulturlandskabet og den lange middelalder.
Hikuin 17. Højbjerg.
- Wienberg, Jes 1993: Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.
Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.

Tack till min hustru Bodil Petersson för språkgranskning.

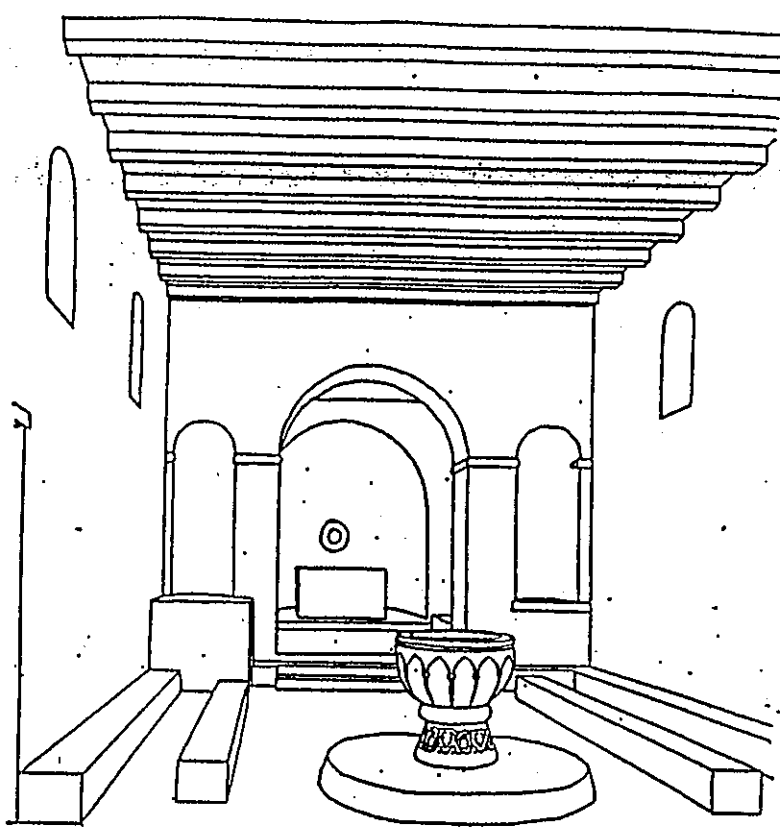

Fig 1. Rekonstruktion av Butter kyrka på Själland vid 1300-talets
Från Hansen & Sørensen 1979.

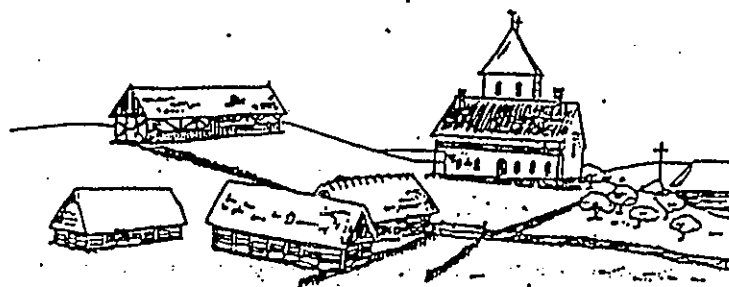
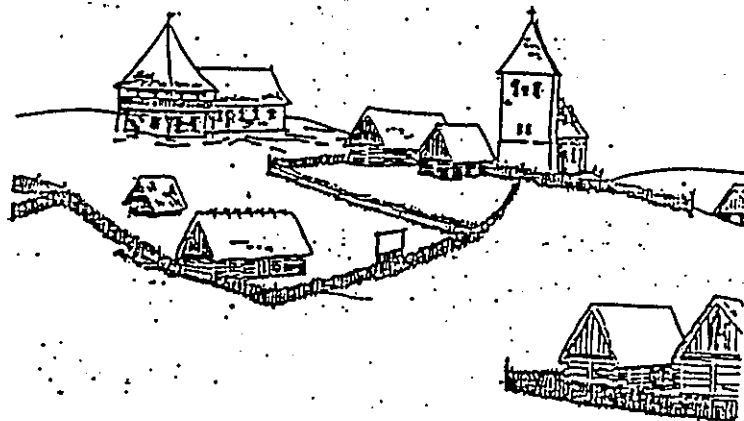
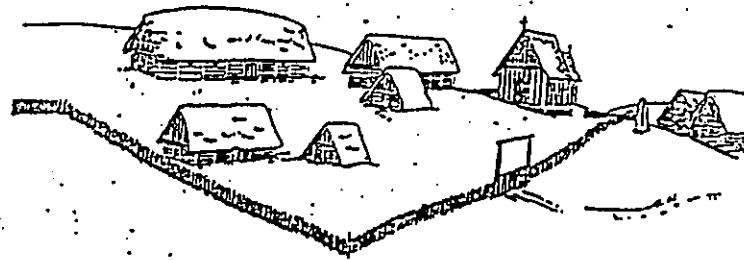

Fig 2. Rekonstruktioner av Bjäresjö gård och kyrka i tre faser: 1000-talet, 1100-talet
och 1200-talet. Från Callmer 1992.

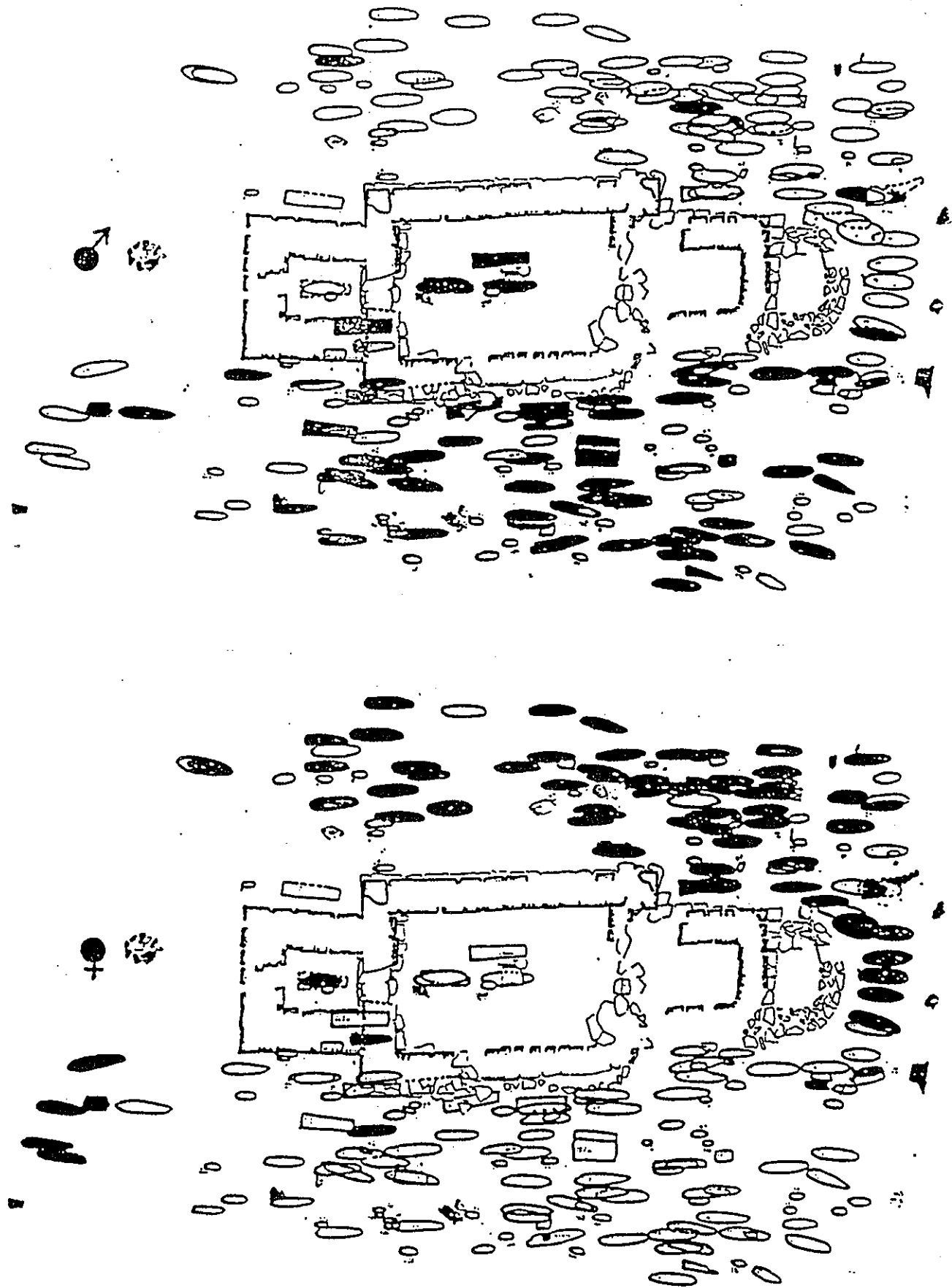

Fig 3. Mansgravar i söder och kvinnogravar i norr på kyrkogården i Västerhus i Jämtland. Från Gejvall 1960.

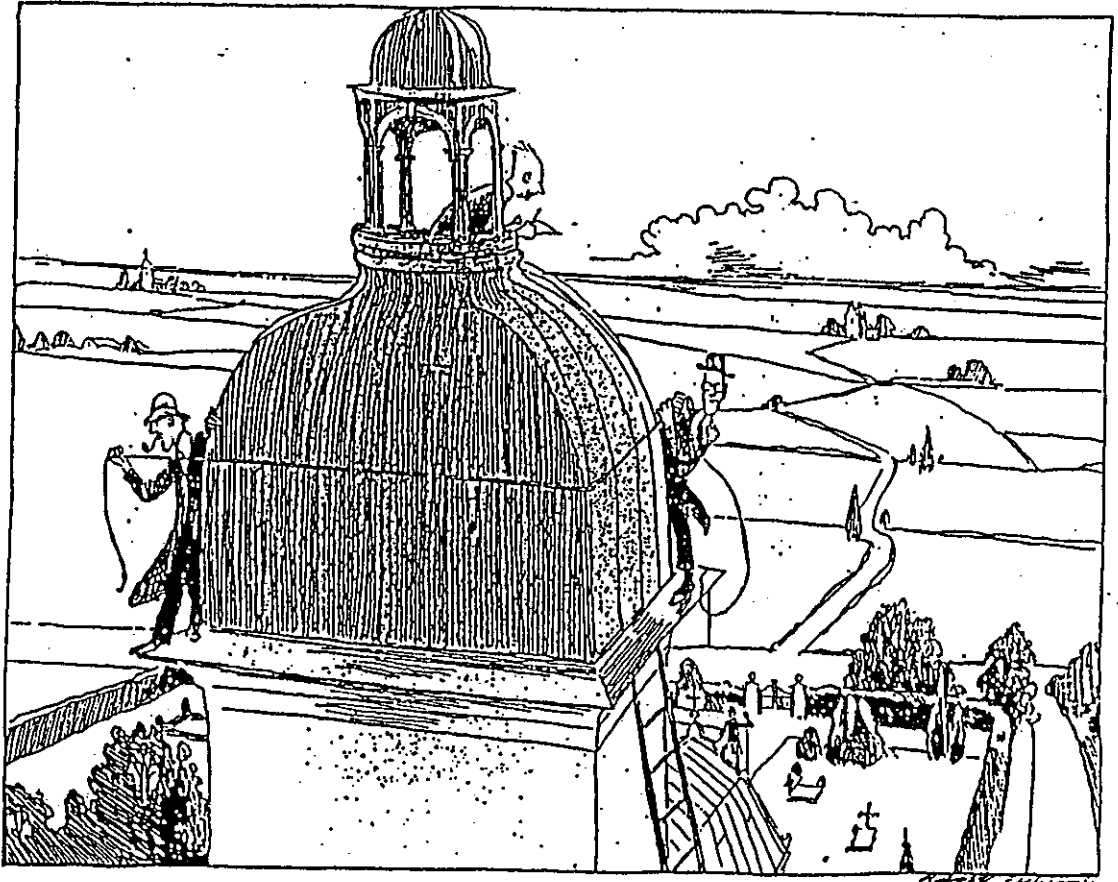

Fig 4. "Sveriges Kyrkor" anfaller en kyrka. Teckning av Hasse Erikson. Från Dagens Nyheter 19 jan 1986.